

38. Український Центральний Комітет в Річі Посполитій Польській // Діло. — 1922. — 24 вересня. — Ч. 19.
39. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника) / П. Філоненко — Вінніпег : Накладом Волинського Видавничого фонду, 1958. — 60 с.
40. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф.1, оп.20, спр.1311.
41. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ), ф.3327, оп.1, спр.22.
42. ЦДАВОУ, ф.3508, оп.1, спр.2 а.
43. ЦДАВОУ, ф.3366, оп.1, спр.1.
44. ЦДАВОУ, ф.3366, оп.1, спр.2.
45. ЦДАВОУ, ф.3366, оп.1, спр.15.
46. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАІЛ), ф.462, оп.1, спр.186.
47. ЦДАІЛ, оп.1, спр.4.
48. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939 / E. Wiszka — Toruń : MADO, 2004. — 752 s.

On the basis of critical analysis of archival materials, memoirs, interwar periodicals researched organization of material support of population of the Volyn province for Ukrainian political emigrants and their families. Followed the collection of funds, commemorating fallen soldiers, described the activities of Ukrainian civil committee help immigrants.

Key words: Ukrainian political emigration, the interwar period, Volyn Voivodeship, Ivan Ogienko, Ukrainian central committee, Ukrainian civil committee help emigrants in Rivne.

Отримано: 25.10.2015 р.

УДК 94:343.264(=161.2)(477.81)«1941/1944»

В. Р. Данильчук

Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

**«БАТЬКІВЩИНА — НАШЕ НАЙМИЛІШЕ...» (І. ОГІЄНКО)
ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИМУСОВИХ
РОБІТНИКІВ В УМОВАХ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ
(на прикладі вивезених з території Рівненської області)**

У науковій статті на основі архівних документів та матеріалів, спогадів простежено повсякденне життя вивезених на примусові роботи до Третього рейху мешканців Рівненщини. Розглянуто фактори впливу на морально-психологічний стан остарбайтерів та можливості їхньої соціальної адаптації у чужорідному соціумі.

Ключові слова: німецький окупаційний режим, Третій рейх, остарбайтери, повсякдення, соціальна адаптація, Рівненська область.

Вивезення українського населення на примусові роботи до Німеччини в період Другої світової війни не лише змінило звичний життєвий ритм мільйонів людей, порушило усталені соціальні зв'язки, але й, багатьох із них, переорієнтувало на нові цінності. Повсякдення в умовах чужорідного середовища пронизувала туга за рідними і домівкою, загострювалися патріотичні почуття. Як засвідчують архівні документи й матеріали, спогади, примусове відчужен-

ня від батьківщини подекуди завдавало оstarбайтерам значно більшого болю, ніж виснажлива фізична праця.

Аналіз стану наукового розроблення теми засвідчив, що в сучасній історіографії, попри наявність значної кількості праць, присвячених різним аспектам вивчення населення України на примусові роботи до Німеччини [1; 2; 33; 36], питанням повсякденного життя оstarбайтерів приділено недостатньо уваги, зокрема, дослідження потребує розгляд регіональної специфіки проблеми. З огляду на це, основою наукової статті стали документи Державного архіву Рівненської області [4-31] та спогади очевидців – жителів Рівненщини, примусово вивезених на роботу в Німеччину [34; 36-37].

З кінця літа – початку осені 1941 р. до березня 1944 р. з території Рівненської області на примусові роботи до Третього рейху було вивезено не менше як 28 783 особи, з яких приблизно 65% складали чоловіки та 35% – жінки. Оstarбайтери з Рівненщини були задіяні до праці у промисловості, дрібному приватному секторі, сільському господарстві, на залізничних станціях, на будівництві оборонних укріплень, бараків, при таборах, у шахтах, у закладах охорони здоров'я, у якості домашніх робітниць, вони приводили до ладу вулиці міст і сіл, які зазнавали руйнувань унаслідок військових дій тощо [3, с.67-69, 86].

Особливо важкими були умови праці робітників промислового сектору. Жителька м. Рівного Є. Мордюк, яка потрапила працювати у гальванічний цех заводу електроприладів, згадувала: «...робота на заводі була у дві зміни, по 12 годин. Умови у «гальваніці» дуже тяжкі. Цілу зміну, взимку, – в гумових чоботах, скрізь кислоти – і у ваннах, і на підлозі. Кислота роз'їдала тіло, її ми вдихали з повітрям, від чого часом паморочилася голова...» [34, с.63-67]. Важку трудомісну роботу змушені були виконувати і чоловіки, і жінки.

На одній із ткацьких фабрик, де працювала В. Федюшко із с. Муравин Зарічненського району, робочий день починався з 6 години ранку і тривав до 18 години 30 хвилин. О 9 годині ранку була 15-хвилинна перерва, а з 12 до 13 години – перерва на обід. У вихідний день практикували відробіток за тижневі провину або ж без усяких пояснень змушували працювати [27]. У разі відмови від роботи у неділю обов'язково відбували покарання. Для прикладу, І. Покидьку із с. Бережки Дубровицького району за такий вчинок довелося відбутися 3 місяці у штрафтаборі [26].

Система оплати праці здебільшого не відповідала тій роботі, яку виконували примусові робітники. Втім, обсяги заробітної плати робітників оstarбайтерів різнилися. Так, на металургійному заводі український робітник отримував 30-40 марок на місяць [11; 19], прибиральниця цехів на металевотрубному заводі заробляла 20-30 марок на місяць [15], на хімічному заводі оstarбайтери отримували від 12 до 20 марок на місяць [12; 16], на електричному заводі чорноробочі на місяць отримували по 50 марок [13], на заводі з виготовлення добрива пакувальники заробляли 70 марок щомісяця [14]. Шкала заробітної плати відчутно коливалася і під час її нараховання ступінь важкості роботи, яку виконувала людина, враховували нечасто.

Від жорстокої реальності перебування за кордоном певною мірою рятувало листування, яке було чи не єдиною формою комунікації оstarбайтерів з рідними, а його обмеження чи відсутність, в умовах примусової праці, ставало черговим викликом. Підтвердження цього знаходимо у листах такого змісту: «...Тяжко мені в чужій стороні, як згадаю, що в мене така велика родина і кожен уміє писати, а я нещасна в чужій стороні вже 8-й місяць не маю жодного листа...» [5, арк.1]. Тому будь-які, навіть найменші, вісточки з дому приносили оstarбайтерам «силу терпіти холодну чужанину і давали їм міць» [32, с.443].

Окрім того, за словами І. Огієнка, «згадування свого, рідного, на чужині завжди бадьорить духа, тишить серце й відсвіжує всю людську істоту...» [32, с.443]

У листі до брата Михайла у с. Бондарі, що на Рівненщині, Л. Пелех писала: «...поки що жива, здорова, не знаю, як буде далі, працюю на цій самій фабриці (очевидно консервній), дуже важка робота, возимо яблука і носимо великі мішки, уже подвигалися, ви повинні знати, як дівчина подвигасться, то яке їй життя уже. Бог знає, коли повернем додому, а якщо повернемось, то уже нікуди не будемо потрібні до життя... Не забувайте мене...» [6, арк.1]. Поряд із описом надзвичайно складних реалій життя української робітниці за кордоном, простежується туга за рідною домівкою, зневіра, невпевненість, відчуття невідомості, хоча глибоко в її душі все ще жеврів вогник надії на повернення додому. Дівчину огортає почуття жалю до себе, розпач, а шемне прохання не забувати про неї лише підкреслює важкий психологічний стан остарбайтерки.

Сум, спричинений розлукою з рідними і перебуванням на чужині значного болю завдавав і Є. Мальчук із с. Малинськ Березнівського району. В одному із своїх листів вона писала: «... Тато і мамо, дуже за вами скучаю, не можна тут видержати, так кортить додому. Якби мала крила, то полетіла б до вас, мамочко...» [4, арк.1]. Епістолярій остарбайтерів є важливим джерелом вивчення їх повсякденності в умовах рейху, оскільки, окрім повідомлень про різноманітні аспекти свого перебування на примусових роботах, певною мірою можна простежити внутрішній стан людини, деякі її емоційні реакції.

Складні умови перебування українських примусових робітників за кордоном доповнювалися надзвичайно низькокалорійним та одноманітним харчуванням. Для прикладу, на лісопильному заводі добовий раціон остарбайтера складав: 250 г хліба і двічі на день борщ з брукви [22, арк.9]. Про схоже недостатнє забезпечення харчами та предметами одягу повідомляла М. Гетьманенко із Млинівського району своєму дядькові Трифону: «...знаходжусь в Німеччині уже 4 місяці, працюю з 7 години ранку до 8 вечора, вихідний – неділя, їжу отримую вранці 4 куски хліба (300 г), в обід і ввечері суп. Одягу поки що не дали ніякого, а з дому взяла 2 пари білизни і туфлі, то вже порвала, а поладити ніде... Всі дома, я одна в Німеччині...» [7, арк.1].

У ході перевірки німецькими чиновниками влітку 1943 р. окремих робітничих таборів у Берліні, де працювали остарбайтери, було виявлено, що «керівництво таборів на власний розсуд (усіма можливими способами) знижувало встановлені норми харчування. Частина продуктів, призначених для східних робітників, нелегально продавали» [38, s.159]. У результаті, остарбайтери страждали через постійне недоїдання, а табірне керівництво збагачувалося за їхній рахунок.

Обмежений та збіднілий раціон харчування був мотиваційним чинником розгортання остарбайтерами різноманітних акцій протесту з вимогами його покращення. Втім, керівництво як засіб припинення згаданих виявів непокори і попередження наступних застосовувало силу та численні покарання. Так, за те, що у 1942 р. через погане харчування робітники однієї з хімічних фабрик, де виготовляли протигazi, серед яких була жителька с. Морозівка Корецького району В. Шокур, влаштували страйк, після допитів гестапо їх ув'язнили [20].

Проживали українські робітники у спеціальних таборах, часто дуже переповнених, огорожених колючим дротом і під охороною німецької поліції. Здебільшого табори розташовувалися неподалік від місця роботи, однак були і такі, що знаходилися за декілька кілометрів. Житлові бараки були мінімально обладнані меблями, будь-які окремі зручності не було передбачено. Стали на дерев'яних нарах у кілька ярусів, на яких лише іноді клали солом'яні матраци. Незадовільний санітарно-гігієнічний стан побутових приміщень та дефі-

цит предметів індивідуальної гігієни призводили до поширення різноманітних інфекцій та хвороб, що часто закінчувалися летальними наслідками.

Члени німецької відомчої комісії економічного штабу «Схід», які досліджували умови життя робітників із східних окупованих територій, після робочої поїздки у листопаді 1943 р. через промислові райони рейху для розроблення способів підвищення продуктивності праці остарбайтерів зазначили: «... керівники підприємств не виявляють жодного інтересу у питаннях утримання і працевикористання східних робітників. Характерними особливостями є погане харчування, антисанітарія. Робітники знесилені, занедбані і брудні». Знаковим було зауваження про те, що: «остарбайтери дуже стійкі, вони працюють до того часу, поки не впадуть на робочому місці і не помруть» [38, с.158].

У тих людей, які потрапили на роботу до німецьких закладів охорони здоров'я, спогади про «німецький період» свого життя менш болісні. Так, О. Соловей із Межирицького району працювала санітаркою у дитячій лікарні м. Веймар та доглядала 6 дітей різних національностей (німці, українці, росіяни, поляки). «Умови праці санітарки-остарбайтера не відрізнялися від умов роботи німкенів-санітарок: робочий день тривав з 6 години ранку до 22 години, а у вихідний – з 6 до 14 години; заробітна плата складала 24 марки на місяць. Продукти харчування отримувала такі, як і німкені: 200 г хліба на добу, 500 г масла і стільки ж маргарину та ковбаси на місяць, щоранку і щовечора – кава. Проте зберігалися обмеження у дозвіллі, зокрема не дозволяли відвідувати кінотеатри [23].

К. Кричильська із с. Гута Степанського району, котра працювала на кухні госпіталю у м. Майнц, пригадує: «робочий день тривав із 7 до 19 години, отримували 28 марок на місяць. Жили при кухні, видавали взуття і халат для роботи, носили знак «OST», охорони не було. Працювали разом з німцями. Завідувач госпіталем ставився до нас погано» [31]. Як засвідчують розповіді жінок, порівняно із працею на великих заводах, фабриках і шахтах робота у медичних закладах була легшою і давала шанси на виживання.

Однак у будь-якій сфері господарства остарбайтери зобов'язані були працювати сумлінно та виконувати приписи влади, адже будь-який супротив детермінував жорстокі покарання. Так, німецька влада постійно контролювала примусових робітників з приводу наявності у них визначеного розпізнавального знаку і номера. За вихід без знака «OST» східного робітника могли затримати, стягнути штраф (розмір якого був змінним) чи ув'язнити. Наприклад, за те, що М. Крупач із Костопільського району вийшов без вказаного знака на роботу, його оштрафували на 20 марок [29]. Якщо подібне повторювалося неодноразово, то покарання могло бути значно суворішим.

Попри жорстокі покарання остарбайтерів за спроби втечі, примусові робітники все-таки на них наважувалися. Так, Н. Степанюк із с. Пустоїване Радивилівського району за втечу з табору гестапо відправило до штрафтабору, де вона пробула 7 тижнів, після чого її було переведено до концтабору, у якому після допитів вона постала перед судом, який визначив як покарання 6 тижнів важкої праці, до того ж її жорстоко били (по 25 гумових палиць щодня) [18]. Т. Верес із с. Берестя Дубровицького району, який працював двірником в одному з німецьких таборів, де проживали закордонні робітники, за спробу втечі був заарештований на 7 діб [25]. Я. Сорока із Степанського району, який працював на шахті, за втечу отримав 50 гумових палиць і 14 днів карцеру, де на добу видавали лише по 100 г хліба і склянку води [30]. Незважаючи на суворість очікуваного, в разі невдалої втечі, покарання, серед остарбайтерів були такі, які тікали неодноразово. Про високий рівень втеч у середовищі іноземних робітників дають змогу зробити висно-

вок дані, наведені У. Гербертом, який зазначає, що у 1943 р. у Німеччині кількість заявлених втеч іноземних робітників за місяць сягала 33 000 [38, s.291].

Неодноразовими були випадки безпричинного переведення остарбайтерів з одного місця роботи на інше. Для прикладу, Д. Савчука із с. Будараж Здолбунівського району після праці упродовж 7 місяців пакувальником на одному із німецьких заводів з невідомих йому причин було переведено працювати у сільське господарство [21]. Таку тактику, очевидно, застосовували для того, щоб люди не могли адаптуватися до середовища, не мали друзів, знайомих. Іншою причиною був періодичний перерозподіл резерву робочої сили: на зимовий період багатьох сільськогосподарських робітників залучали до праці у промисловості; остарбайтерів з одних підприємств направляли на роботу у місця з відчутним дефіцитом людських ресурсів.

У сільському господарстві працювати було дещо легше, оскільки тут умови перебування здебільшого залежали від уміння і можливості налагодження людських міжособистісних стосунків. В окремих випадках між остарбайтерами і німецькими господарями складалися доброзичливі взаємини. Таке можна простежити на прикладі долі жительки с. Липа Дубенського району О. Гук, яку разом із односельчанами 5 березня 1942 р. вивезли у Німеччину. Спочатку, близько трьох місяців, вона працювала на одному з хімічних заводів, а потім її забрали на роботу до сільського господарства (околиці Ганновера). Вірогідно, через зміну місця роботи їй вдалося зберегти життя, адже умови роботи на заводі були надзвичайно важкими. Нові господарі були людьми приємними і між ними й Оксаною склалися достатньо теплі стосунки, у травні 1945 р. вони не хотіли відпускати її додому, пропонували залишитися, однак туга за рідною домівкою взяла гору [37].

Працювати у бауера довелося Г. Мельничуку, жителю с. Молодаво-2 Дубенського району, якому також поталанило з роботодавцями: «господар і його сім'я ставилися до мене непогано, їв те ж, що й вони. Працював на польових роботах. У неділю мав вільний час, ходив до інших остарбайтерів, що працювали в господарствах, або вони приходили до мене. Хазяїн не забороняв цього – аби тільки ми поводитися пристойно» [34, с.52-56].

Про лояльність німецьких господарів до східних робітників розповідає О. Андрощук, житель с. Кунин Здолбунівського району, якого з літа 1942 р. примусили працювати у господарстві Юліуса Пангульцера у с. Гаспах. Перший тиждень Олексій Трохимович жив у столярні, а потім – разом із господарями. Ставилися до нього добре, давали їсти 5 разів на день, не примушували носити знак «OST», у вихідний день дозволяли провідувати знайомих чи ходити до церкви, яка знаходилася за 2 км., на рік видавали робочий і святковий костюми, а на свята дарували подарунки [36].

У сільському господарстві остарбайтери працювали, в основному, без охорони, однак деякі господарі з превентивною метою закривали їх на ніч або обмежували у пересуванні. Зокрема, такі факти зі свого життя пригадує М. Ксьондзик із с. Пляшева Радивилівського району [17]. П. Королюку, Я. Шкробі із с. Башарівка Радивилівського району та багатьом іншим рівнянам не дозволяли виходити за межі господарств, у яких вони працювали [8, арк.268-269].

Як засвідчують архівні документи і матеріали, небагато жінок-остарбайтерів з Рівненщини працювали у якості домашньої прислуги. Попри те, що робота домашньою робітницею не була привілейованою, причиною полегшеного становища на цій роботі окремих жінок можна назвати особистісний фактор. Так, С. Гаврилюк, уродженка с. Батьків Радивилівського району, у квітні 1942 р. була вивезена до Німеччини й працювала у сім'ї бауера, доглядаючи за

трирічною донькою господарів і виконуючи хатню роботу. З її слів дізнаємося, що «до неї ставилися як до члена сім'ї, ніколи не примушували виконувати непосильну роботу» [34, с.86]. Однак доброзичливе ставлення до оstarбайтерів не було поширеним явищем, більшість німців не виявляли жодного інтересу до долі іноземних робітників.

На протигагу описаним вище прикладам достатньо багато із примусово вивезених до рейху людей у своїх спогадах відзначали, що німці-господарі не вважали їх за людей. Так, П. Королук із Радивилівщини зауважує, що «з боку господаря завжди відчувалася неприязнь, жив у сараї, призначеному для худоби, часто не давали їсти, але не били» [8, арк.207-208]. У. Наливайко із с. Кричильськ Степанського району пригадує, що «господарі, у яких вона працювала, на день давали лише склянку молока і скибку хліба» [9, арк.15-18]. Я. Ковальська, уродженка с. Нова Любомирка Олександрійського району, яку забрали на примусові роботи від немовляти, писала, що за добу має лише 4 години відпочинку, «а увесь час їх гонять до роботи, навіть їсти не дають, одяг, який взяла з собою, увесь порвала, а на зиму залишилася гола і боса» [10, арк.3, 21]. Коли О. Пінчук із с. Степань Сарненського району поскаржився господареві, у якого працював, що його одяг зносився і йому не має що одягти, той відповів – «то пошій з газети» [9, арк.27-28].

Негативні моменти пригадує і К. Федюшко із с. Муравин Зарічненського району: «ставлення господаря було погане. За те, що одного разу я нібито погано подоїла корову, він мене побив. Зневажливо відносився до мене і його син» [28]. Г. Савицька із містечка Висоцьк відзначала, що «дружина господаря ставилася до неї дуже погано, часто була, а її діти кидали камінням у спину» [9, арк.251-252].

В умовах нівелювання людських цінностей можливості культурного та духовного життя оstarбайтерів були надзвичайно обмеженими. Забороненим було відвідування церкви, користування громадським транспортом, походи в кіно тощо. Так, за те, що Н. Бігун із Володимирецького району, який працював у сільському господарстві, у вільний час скористався громадським транспортом, його на 3 місяці посадили у штрафтабір [24]. Загалом необхідно підкреслити, що дискримінаційні стандарти життя примусових робітників негативно впливали на можливості їхньої соціалізації в чужорідному середовищі.

На початковому етапі перебування у Німеччині був відчутним і значно ускладнював оstarбайтерам процес адаптації мовний бар'єр. Нерідко господарів драгувало нерозуміння або перекручення робітниками їхніх вказівок, і вони вдавалися до «пояснення» шляхом побиття чи відправляли до штрафного табору. Схожі випадки пригадують А. Никодимова, В. Малько, Л. Муха, Х. Сидорук, І. Смородський із Висоцького району [9, арк.133-136, 143-146, 309-310] та багато інших рівнян.

Таким чином, реалії повсякдення українських примусових робітників в умовах Третього рейху були надзвичайно складними. Стандартизована одноманітність у поєднанні із загальним фізичним виснаженням, постійним недоїданням, дискримінацією, жахливими побутовими умовами значною мірою впливала на морально-психологічний стан оstarбайтерів, загострюючи деякі емоційні реакції, пов'язані із сумом за рідними і батьківщиною.

Список використаних джерел:

1. Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських «оstarбайтерів» (Поділля, 1942-2007 pp.) / С. Гальчак. – Вінниця, 2009. – 768 с.
2. Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г. Грінченко. – Х., 2010. – 336 с.

3. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В. Данильчук. – Рівне, 2013. – 282 с.
4. Держархів Рівненської обл., ф.Р-24, оп.2, спр.28, арк.1.
5. Держархів Рівненської обл., ф.Р-24, оп.2, спр.39, арк.1.
6. Держархів Рівненської обл., ф.Р-24, оп.2, спр.45, 1 арк.
7. Держархів Рівненської обл., ф.Р-24, оп.2, спр.82, 1 арк.
8. Держархів Рівненської обл., ф.Р-204, оп.9, спр.9, 317 арк.
9. Держархів Рівненської обл., ф.Р-204, оп.9, спр.12, 354 арк.
10. Держархів Рівненської обл., ф.Р-534, оп.1, спр.4, 259 арк.
11. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.2, 4 арк.
12. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.25, 5 арк.
13. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.38, 5 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.45, 6 арк.
15. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.46, 4 арк.
16. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.51, 7 арк.
17. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.61, 6 арк.
18. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.95, 7 арк.
19. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.208, 7 арк.
20. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.249, 9 арк.
21. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.293, 5 арк.
22. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.1121, 9 арк.
23. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.1131, 5 арк.
24. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.1320, 4 арк.
25. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.1350, 8 арк.
26. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.1360, 9 арк.
27. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.1630, 5 арк.
28. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.2150, 6 арк.
29. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.2320, 5 арк.
30. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.3160, 12 арк.
31. Держархів Рівненської обл., ф.Р-2771, оп.1, спр.3381, 6 арк.
32. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Рятуння України / упоряд., авт. передм. і комент. М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2005. – 464 с.
33. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944 рр.): за матеріалами української легальної преси / К. Курилишин. – Львів, 2010. – 328 с.
34. Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / упоряд. О. Царик ; ред. В. Яшук. – Рівне : Азалія, 1996. – 113 с.
35. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.
36. Спогади Андрощука Олексія Трофимовича, 1925 р.н., жителя с. Кунин Здолбунівського району Рівненської області, записані автором 07.03.2010 р.
37. Спогади Гук Оксани Семенівни, 1921 р. н., жительки с. Липа Дубенського району Рівненської області, записані автором 02.06.2009 р.
38. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / U. Herbert. – München : Beck, 2001. – 442 s.

Everyday life of forcefully exported to the Third Reich labor residents of Rivne is analyzed in the scientific article. The facts are based on archival documents, materials, and memories. The factors of influence on the moral and psychological state of Ostarbeiteren and opportunities of their social adaptation in alien society are also highlighted.

Key words: the German occupational regime, The Third Reich, ostarbeiters, everyday life, social adaptation, Rivne region.

Отримано: 17.11.2015 р.